

TEXT AND ITS STUDY IN TURKISH LANGUAGE

G.Utemuratova

Doctoral student of the Karakalpak Institute of Humanities, Karakalpak Department of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11439009>

ARTICLE INFO

Received: 22th May 2024

Accepted: 30th May 2024

Online: 31th May 2024

KEYWORDS

Text, linguistics of text, unity of text, types of text.

ABSTRACT

In this article, information is provided about the search for the text in the knowledge of the Turkish language. The opinions of scientists on the types of Tatar, Bashkir, Uzbek and other Turkic texts, text combinations, means of connecting artistic text and other issues were analyzed.

TÚRKIY TIL BILIMINDE TEKST HÁM ONÍŇ IZERTLENIWI

G.Utemuratova

ÓZR Ilmler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti taynish doktoranti

<https://doi.org/>

ARTICLE INFO

Received: 22th May 2024

Accepted: 30th May 2024

Online: 31th May 2024

KEYWORDS

Tekst, tekst lingvistikası, tekst birligi, tekst túrleri.

ABSTRACT

Bul maqalada teksttiń túrkiy til biliminde izertleniwi haqqında maǵlıwmat berilgen. Tatar, bashqurt, ózbek hám t.b. túrkiy tillerinde teksttiń túrleri, tekst birlikleri, kórkem tekstti baylanıstırıwshı qurallar hám t.b. máselelerdi izertlegen ilimpazlardıń pikirlerine analiz islengen.

Dáslep sintaksistiń eń joqarı izertlew birligi gáp dep kelinggen bolsa, házirgi waqıtta gápten úlkenirek bolǵan tekst sintaksistiń eń úlken izertlew birligine aylandı. Til biliminde tekstti izertleytuǵın taraw – tekst lingvistikası júzege keldi. Bul tarawdıń wazıypası – tekst túsiniğine anıqlama beriw, teksttiń quramın baylanıstırıwshı qurallardı anıqlaw, tekst birlikleri, tekst túrlerin ajratıw – ulıwma teksttiń ilimiy– teoriyalıq máselelerin úyreniwden ibarat.

Túrkiy til biliminde tekst hám onıń dúzilisin úyreniw XX ásirdeń 70-80-jıllarına kelip baslanǵan. Azerbaijan, tatar, bashqurt, ózbek, qazaq, qırǵız tillerinde tekst mashqalası belgili dárejede úyrenilgenligin bayqawımızǵa boladı. Al qaraqalpaq til biliminde bul boyınsha izertleniwdi kútip turǵan kóplegen máseleler bar.

Tatar tilshi ilimpazı M. Zakiev túrkiy til biliminde tekst hám onıń dúzilisin izertlegen dáslepki ilimpazlardıń biri boldı. Onıń «Татарская грамматика» kitabınıń tekst sintaksisi

bóliminde tekstniń semantikalıq, kommunikativlik, strukturalıq hám grammatikalıq ózgeshelikleri úyrenilgen. Onıń pikirinshe, tekst – bul birneshe erkin gáplerden dúzilgen, belgili bir temanı ashıp beriwshi baylanıslı sóylew bólegi. Sonday-aq ilimpaz bul miynette tekstti izertlegen ilimpazlardıń miynetlerine sholıw jasaydı, tekstti kólemi boyınsha makrotekst hám mikrotekst dep ekige ajratıp kórsetedi [18].

M.Zakiev baslağan ilimiy izertlewler L.M.Giniyatullina, F.S.Safiullina, V.Z.Garifullin, M.R.Shaexovlar tárepinen dawam ettirildi.

L.M.Giniyatullinaniń doktorlıq dissertaciyasında tekst birligi bolğan quramalı sintaksislik pútinlik, leksikalıq tákirar, sinonim, antonim hám almasıqlardıń tekstti baylanıstırıwdağı xızmetleri úyrenilgen. Tatar tiliniń funksional stillerinde quramalı sintaksislik pútinlikniń strukturalıq hám semantikalıq ózgeshelikleri anıqlanğan [6].

Tatar tilindegi gazeta tilin tekst kategoriyası aspektinde izertew birinshi ret V.Z.Garifullin tárepinen ámelge asırıldı. Ol gazeta tilinde tekstniń tiykarǵı túrlerin jaratıwdıń strukturalıq-semantikalıq hám lingvistikalıq mexanizmlerin anıqlaydı [5].

Bashqurt tilindegi tekst hám onıń dúzilisi, teksttegi gáplerdi baylanıstırıwshı qurallar hám baylanısw usılların D.S.Tikeev hár tárepleme izertlegen. Ol óziniń miynetinde teksttegi gáplerdi baylanıstırıwshı leksikalıq, leksika-grammatikalıq, sintaksislik qurallardı analiz etedi [14].

F.S.Iskujinaniń kandidatlıq jumısı bashqurt tilindegi tekst hám onı qalıplestiriwshı qurallardı izertlewge arnalğan. Bul jumısta sinonim, leksikalıq tákirar, almasıq, dáneker, modal, kiris sózlerdiń gápler arasıdağı baylanıstırıwshılıq xızmeti izertlengen. Házirgi bashqurt tilindegi tekst birligi bolğan quramalı sintaksislik pútinlikniń ózine tán xarakterli belgileri úyrenilgen. Bul miynette

F.S. Iskujina tekst birligi bolğan frazadan úlken pútinlikke qarata “Quramalı sintaksislik pútinlik” atamasın qollawdı maqul kóredi. Onıń pikirinshe, bul atama tekstniń mazmunın ashıp beriwshi tiykarǵı til birligi. [11].

Sońǵı jıllarda ózbek til biliminde tekst lingvistikası tarawı boyınsha bir qatar jumıslar ámelge asırıldı. Bunda tilshi ilimpazlar A. Ğulomov, Ğ. Abdurahmonov,

A. Mamajonov, M. Abdupattoev, M. Tuxsonov, M. Hakimov, N. Turniyozovlardıń xızmetleri úlken.

Akademik Ğ.Abdurahmanov ózbek til biliminde tekst máselesine birinshilerden bolıp dıqqat qaratadı. Ol óziniń miynetlerinde tekst hám onıń dúzilisi haqqında ilimiy kózqarasların bildirgenin kóriwimizge boladı.

Tilshi ilimpaz A. Ğulomov (M. Asqarova menen birgelikte) “Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis” sabaqlıǵın qayta toliqtırıp baspadan shıǵarar eken, tekst máselesine dıqqat qaratpay ótpeydi hám tekt máselesi boyınsha óziniń ilimiy kózqarasların kitapqa kirgizedi. Ol gápte pikir tamamlanǵanlıǵınıń belgili dárejede ekenligi, ayırım gáplerdiń mazmunı jeke turǵanda anıq hám tolıq bolmaytuǵınlıǵın hám sóylewde basqa gápler menen mazmunlıq jaqtan baylanıslı bolatuǵınlıǵın aytadı. Al shıǵarma mazmunınıń pútinligi tekstten ańlatıladı dep kórsetedi [7].

M.Tuxsonov ózbek tilindegi mikrotekstti baylanıstırıwshı qurallardı izertlegen. Bul miynet ózbek til biliminde mikrotekst hám onıń kogeziyasın izertlewge arnalğan dáslepki

miynet bolip, onda makrotekst hám mikrotekst ózgeshelikleri ajratıp kórsetilgen. Ilimpazdıń pikirinshe, tekst termini tilshi ilimpazlar tárepinen tar hám keń mánide jumsaladı. Tar mánide tamamlanğan oy-pikirdi ańlatıwshı bir yamasa birneshe gáplerden dúzilgen tekst túsiniledi. Al keń mánide qıssa, roman, gazeta, jurnal maqalası, monografiya, hárqıylı hújjetler názerde tutıladı. Bunda birinshisi mikrotekst, ekinshisi bolsa makrotekst dep ataladı [16].

Tilshi ilimpaz A.Mamajonovtıń “Tekst lingvistikası” atlı oqıw qollanbasında tekst hám onıń túrleri, tekst komponentleri hám onı baylanıstırıwshı qurallar haqqında maǵlıwmatlar berilgen [13].

M.Hakimovtıń kandidatlıq dissertaciyasında ózbek tilindegi ilimiy teksttiń sintagmatikalıq hám pragmatikalıq ózgeshelikleri bay faktlik materiallar tiykarında izertlengen. [8].

M.Abdupattoev “Ózbek matnida supersintaktik butunliklar” degen temada kandidatlıq dissertaciya jumısın jaqlaydı. Bul miynette supersintaksislik pútinlik hám onı qalıplestiriwshı qurallar analizlenedi. Supersintaksislik pútinlikti ajratıp kórsetiw hám tekst quramındaǵı strukturalıq shegarasın belgilew principleri kórip shıǵıladı. Bul miynette supersintaksislik pútinliktiń tekst quramındaǵı shegaraların belgilew hám ajratıp kórsetiwde tómendegi principler tiykar etip alınadı: 1. Semantikalıq princip. 2. Grammatikalıq princip. 3. Kompoziciyalıq-stilistikalıq princip.

4. Differensiaciya principini.

Til biliminde frazadan úlken pútinlikti teksttiń tiykarǵı birligi sıpatında qaraw keń tarqalğan. Tilshi ilimpazlar tárepinen bul termin hárqıylı atalıp kiyatırǵanın kóriwimiz múmkin. M.Abdupattoev bolsa bul miynette rus tilinde qollanılıp kiyatırǵan “сверхфразовое синтаксическое единство” yaqi “сложное синтаксическое единство” atamasınıń ekvivalent awdarması sıpatında “supersintaksisilik pútinlik” atamasın qollawdı maqul dep tabadı [1].

M.Hakimovanıń kandidatlıq jumısında waqıt mánili birliklerdiń tekstti qalıplestiriw imkaniyatları izertlengen. Jumısta waqıttı bildiriwshı leksikalıq birlikler analizlenedi hám toparlarǵa ajratıladı. Waqıt mánili birliklerdiń tekstti qalıplestiriw imkaniyatları kórip shıǵıladı.

M.Hakimova waqıt mánili leksemalardıń tekst dúziw imkaniyatları olardıń máni kólemine baylanıslı ekenligin aytadı. Yaǵniy temporal leksemada waqıt muǵdarı qansha úlken bolsa, ol sonsha úlken kólemlı tekst (makrotekst) dúziw imkaniyatına iye boladı. Waqıt muǵdarı úlken bolǵan ásir, jil sózleri eń úlken tekstti dúziw imkaniyatına iye bolıwı múmkin. Ásir lekseması tiykarında trilogiya, jil lekseması tiykarında roman, ay, jil, pasıl, hápte leksemaları tiykarında qıssa, hápte, sutka, kún, tún, saat leksemaları mazmunı tiykarında gúrriń jaratıw múmkin.

M.Hakimovanıń kórsetiwinshe, waqıt mánili leksemalar tekstti eki túrli usılda baylanıstıra aladı. [10].

M.Yo'ldashevtiń kórkem tekstti lingvopoetikalıq ózgesheliklerin izertlewge arnalǵan doktorlıq dissertaciyasında tildiń estetikalıq xızmeti, kórkem teksttiń mazmunı boyınsha túrleri hám intertekstualıq mashqalalar bay faktlik materiallar tiykarında analiz etilgen. Kórkem tekstti lingvopoetikalıq tallaw principleri islep shıǵılǵan [17].

S.Boymirzaevaniń doktorlıq jumısında teksttiń kommunikativlik-pragmatikalıq ózgeshelikleri izertlengen.[2].

Sh.Turniyazovaniń kandidatlıq jumısı tekst qalıplesiwiniń derivaciyalıq ózgesheliklerine arnalǵan bolıp, onda mikrotekst hám onıń túrleri haqqında pikirler bildirilgen. Al doktorlıq dissertaciya jumısında leksikalıq, morfologiyalıq qurallardıń tekst derivaciyasındaǵı ornı analiz qılınǵan [15].

D.Xudaybergenova teksttiń antropocentrik analizi menen shuǵıllanǵan hám usı másele boyınsha óziniń monografiyasın baspadan shıǵaradı.

Qaraqalpaq til bilimine tekst lingvistikası boyınsha usı kúnge shekem arnawlı izertlew obyektı bolmadı. Qaraqalpaq til biliminde tekst haqqındaǵı dáslepki maǵlıwmat 1996-jılı baspadan shıqqan “Házirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis” sabaqlıǵında ushırasadı. Onda teksttiń oy-pikirdi tolıq bildiriwde sintaksistiń eń joqarǵı basqışı ekenligi ayıladı [9].

Sońınan 2009-jılı shıǵarılǵan “Házirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis” sabaqlıǵında tekst túsiniǵı, teksttiń túrleri, tekst hám onıń komponentlerin baylanıstırıwshı qurallar haqqında maǵlıwmatlar keltirilgen [3].

Tilshi ilimpaz M.Qudaybergenov hám G. Dosjanovalar avtorlıǵında 2018-jılı baspadan shıǵarılǵan “Tekst lingvistikası” atlı oqıw qollanbasında tekst túsiniǵı hám tekst birlikleri, teksttiń túrleri, parcellıyaciya qubılısı, tekstti baylanıstırıwshı qurallar haqqında maǵlıwmatlar berilgen [12].

G.Dosjanovaniń maqalasında tekst komponentlerin baylanıstırıwshı qurallardıń túrleri hám olardıń tekst komponentlerin baylanıstırıwdaǵı xızmetleri shıǵarmadan alınǵan mısallar menen analizlep kórsetilgen [4].

Sońın menen birgelikte qaraqalpaq til biliminde tekst lingvistikasınıń jáne bir tarawı bolǵan kórkem tekstti izertlew joqarı dárejede rawajlanǵanın kóriwimizge boladı. Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpeleriniń tili hám klassik shayırlar shıǵarmalarınıń tillik ózgeshelikleri tilshi ilimpazlar tárepinen izerlenip kelinbekte.

Tilshi ilimpaz Sh. Abdinazimov “Berdaq shıǵarmalarınıń tili” degen temada doktorlıq dissertaciyasın jaqlaydı hám 2006-jılı usı atamadaǵı monografiyası baspadan shıǵadı. Bul miynette Berdaq shıǵarmalarınıń tili keń túrde izerlengenin kóriwimizge boladı.

Ájiniyaz shayırlar shıǵarmaları tiliniń fonetika-morfologiyalıq, leksika-semantikalıq ózgeshelikleri G.Qarlıbaeva tárepinen izerlengen.

Sonday-aq , házirgi waqıtta qaraqalpaq til biliminde shayırlar hám jazıwshılardıń shıǵarmaları tilin lingvopoetikalıq jaqtan izerlew qolǵa alınǵan bolıp, D. Erjanova Ibrayım Yusupov poemalarınıń, Z. Kazimbetova J. Izbasanov shıǵarmalarınıń lingvopoetikalıq ózgesheliklerin izertledi.

Kórinip turǵanıday, túrkiy til biliminde tekst mashqalasın úyreniw XX ásirdeń

70-80-jılları baslanǵan bolsa, usı kúnge shekem kóplegen jetiskenliklerge erisildi. Biraq ta túrkiy til biliminde tekst lingvistikası ele jeterli dárejede úyrenilmegen tarawlardıń biri bolıp qalmaқта. Bul bolsa túrkiy hám qaraqalpaq til biliminde tekstti jańa baǵdarda hám aspektte izerlew zárúrligin ańlatadı.

References:

1. Абдупаттоев М. Ўзбек матнида суперсинтактик бутунликлар. Автореф. дисс... филол. фанлари номзоди. –Тошкент, 1998.
2. Боймирзаева С. Ўзбек тилида матннинг коммуникатив-прагматик мазмунини шакллантирувчи категориялар. Филол. фанлари доктори...дисс. –Тошкент, 2010.
3. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Sintaksis. – Nókis, 2009.
4. Досжанова Г.Текст компонентлерин байланыстырыўшы кураллар. Қарақалпақ мәмлекетлик университети «Хабаршысы». 2019, №3. 61-163-бетлер.
5. Гарифуллин В.З. Лингвостилистическая система татарского газетного текста. Автореф. дисс... д-ра.филол. наук. – Казан,1998.
6. Гиниятуллина Л.М. Сложное синтаксическое целое в татарском языке: структура, функциональное предназначение. Автореф. дисс...д-ра.филол. наук. –Казан, 2022.
7. Гуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1987.
8. Хакимов М.Х. Ўзбек илимий матнининг синтагматик ва прагматик хусусиятлари. Автореф. дисс...филол.фанлари. номзоди. – Ташкент, 1993.
9. Ҳазирги қарақалпақ тили. Синтаксис. –Нөкис, 1996, «Билим» 6-8-бетлер.
10. Ҳакимова М. К. Ўзбек тилида вақт маъноли луғавий бирликлар ва уларнинг матн шакллантириш имкониятлари. Филол. фанлари номзоди...дисс. автореф-. Фарғона, 2004.
11. Искужина Ф.С. Текст и средства его организации в современном башкирском языке: На материале произведений художественной литературы. Автореф. дисс...канд. филол. наук. – Уфа, 2000
12. Qudaybergenov M., Dosjanova G. Tekst lingvistikasi. – Nókis, “Qaraqalpaqstan”, 2018.
13. Мамажонов А. Текст лингвистикаси. –Тошкент: Тош ДПИ нашри, 1989.
14. Тикеев Д.С. Башкорт теленең синтаксик төзөлөшөн өйренеў.1996
15. Турниязова Ш.. Ҳозирги ўзбек тилида матн шакллантиришнинг деривацион хусусиятлари. Филол. фанлари номзоди...дисс. автореф. –Тошкент, 2010. Турниязова Ш. Матн деривациясида лексик воситаларнинг ўрни. Филол. фанлари доктори...дисс. автореф. –Фарғона, 2021.
16. Тухсанов М. Микротекст и система выражения его когерентности в узбекской художественной речи. Автореф. дисс...канд. филол. наук. – Ташкент, 1987.
17. Юлдашев М.. Бадий матннинг лингвопоэтик тадқиқи. Филол. фанлари доктори ...дисс. –Тошкент, 2009.
18. Закиев М.З. Татарская грамматика. Синтаксис. –Казан, 1992.